

1.01
Prejeto 29. 9. 2004

UDK 930(497.11)"1991/2004"

Predrag J. Marković*

Kako (ni)smo pronašli "pravu istorijsku istinu"? Srpska historiografija posle 1991. godine

---

SAŽETAK

Članak prati razvoj srpske historiografije posle 1991. godine u kontekstu celokupnog razvoja naučne historiografije u Srbiji. Naročita pažnja je posvećena razvoju kredibiliteta i ulozi istoričara u društvu Srbije i Jugoslavije posle Drugog svetskog rata. Osnovni trendovi u srpskoj historiografiji posle 1991. godine su isti oni iz 1980-ih godina. I pored uspona paraistoriografije i teških opštih uslova za razvoj struke, srpska historiografija je uspela da posle 1991. godine usvoji i mnoge nove metode i teme. U tom smislu, mora se praviti razlika između akademske historiografije i publicistike i opšte istorijske svesti.

Ključne riječi: metodologija, historiografija, revizionizam, kredibilitet profesije

IZVLEČEK

KAKO (NI)SMO NAŠLI "PRAVE ZGODOVINSKE RESNICE"? SRBSKO ZGODOVINOPISJE PO LETU 1991

Članek spremlja razvoj srbskega zgodovinoписа po letu 1991 v kontekstu celotnega razvoja znanstvenega zgodovinoписа v Srbiji. Posebna pozornost je namenjena kredibilnosti in vlogi zgodovinarjev v srbski in jugoslovanski družbi po drugi svetovni vojni. Temeljne usmeritve v srbskem zgodovinoписju po letu 1991 so enake tistim v osemdesetih letih dvajsetega stoletja. Navkljub vzponu parazgodovinoписа in nasploh težkim pogojem za razvoj stroke, je srbskemu zgodovinoписju po letu 1991 uspelo osvojiti tudi mnogo novih metod in tem. V tem pogledu je potrebno razlikovati med akademskim zgodovinoписjem in publicistiko ter splošno zgodovinsko zavestjo.

Ključne besede: metodologija, zgodovinoписje, revizionizem, verodostojnost

ABSTRACT

HOW WE DID (NOT) FIND "THE REAL HISTORICAL TRUTH"? THE SERBIAN HISTORIOGRAPHY AFTER 1991

The paper follows the development of the history of Serbian historiography after 1991 in the context of the entire development of the scientific historiography in Serbia. Special attention is given to the development of the credibility of the historiographers and their role in Serbian and Yugoslav society after World War II. The basic orientations in Serbian

---

* Dr., Institut za savremenu istoriju, SCG-11000 Beograd, Trg Nikole Pašića 11.

historiography after 1991 are the same as those of the 1980's. In spite of the rise of para-historiography and generally unfavourable conditions for the development of the profession, Serbian historiography after 1991 successfully introduced a number of new methods and themes. In this respect, a distinction should be made between academic historiography and publishing, on the one side, and a general historic conscience, on the other.

Key words: Historiography, Revisionism, Methodology, Profesionalism, Politics

Verovatno je svakom istoričaru u socijalističkoj Jugoslaviji, a i kasnije, u taksiju, kafani, ili bilo kakvoj drugoj prilici društvenog susretanja bilo postavljano sledeće pitanje: "Kada ćete vi istoričari da napišete pravu istorijsku istinu", ili u optimističkoj verziji "Da li je sada došlo vreme da se piše prava istorijska istina". Problem nije u tome da li postoji jedna, konačna i prava "istorijska istina". Problem je sledeći: zašto su istoričari stekli tako loš glas, od svih ostalih naučnika? Dobro, možemo da pretpostavimo da publika ne može da kritikuje istinoljubivost matematike, fizike ili biologije. Nešto drugo je zanimljivije za našu temu - zašto je historiografija tokom komunističkog perioda, a i posle, sumnjivena za lažljivost, a ne podjednako, ili čak više ideologizovane sociologija, filozofija, politikologija, ekonomija i druge društvene nauke? Jedan razlog je možda pristupačnost istorijskih tekstova. Od svih društvenih nauka, jezik historiografije je najrazumljiviji za tzv. "običnog čitaoca." Drugi razlog je taj da se svaki čovek interesuje za prošlost i ima neko svoje mišljenje o njoj, bez obzira na istorijsku nauku, što nije uvek slučaj sa drugim društvenim naukama (osim možda sa psihologijom). Međutim, tipično za srpsku sredinu, a možda i druge u bivšoj SFRJ je to da se mišljenje o prošlosti ne samo stvaralo mimo istorijske nauke, već često protiv nje.

Takvo nepoverenje prema istorijskoj nauci je samo delimično proizvod megalomanskog mentaliteta. Naime, može se reći da je za mentalitet ovih prostora tipično da skoro svako veruje da može da bude predsednik države, fudbalski selektor, a mi bi dodali i znalac prave istorijske istine. Ipak, da li historiografija snosi deo odgovornosti za svoj loš moralni ugled na ovim prostorima?

U slučaju srpske historiografije, njena istorija je priča o borbi između onih koji su želeli da potčine istoriju dnevnim potrebama politike i ideologije (bilo da je to nacionalni romantizam 19. veka, bilo komunističke ili neonacionalističke ideologije 20. veka). Burna rasprava između Pantelije Srećkovića i njegove "romantične škole" i Ilariona Ruvarca i njegove "kritičke škole" 180-ih godina postala je paradigma ideoloških iskušenja srpske historiografije. "Romantična škola" je tvrdila da je Ruvarac naneo štetu nacionalnim interesima, pišući o tradiciji bez dužnog poštovanja, u kritično vreme za nacionalni razvoj. Ruvarac je tvrdio da pravi patriotizam zahteva realistične i kritične poglede na prošlost. Pristalice Ruvarca su na kraju preuzeli sve istorijske katedre na beogradskoj Velikoj školi (budućem Univerzitetu).¹

¹ Sima Ćirković: Prelomno razdoblje srpske historiografije. *Vojnoistorijski glasnik* št. 1, 1994, br. 2, str. 281-285; *ibid*, Javljanje 'kritičke škole' na Velikoj školi i Univerzitetu. U: *Univerzitet u Beogradu 1838-1988*, ur. Dušan Tatić i Đorđije Uskoković. Beograd: Savremena administracija, str. 645-654.

Posle te pobeđe kritičnosti u nauci, više od pola veka, ideologija nije imala uticaja na razvoj istorijske nauke u Srbiji. Metodološki, mala srpska historiografska akademska zajednica je pokušavala da prati moderne trendove, pa je Dušan J. Popović postavljen kao profesor 1926. godine sa specifičnim zahtevom da "predaje istoriju Srbije na sociološkoj osnovi".² Naravno, dolazak na vlast jedne isključive ideologije posle 1945. godine, ponovo je uvelo ideologiju u nauku. Ipak, treba istaći da posle prvobitnog talasa represije 1944-1945. godine, u kome je par istoričara proterano sa katedre a Slobodan Jovanović osuđen u odsustvu, komunistički režim nije dirao građanske istoričare.³ "Buržoaski" profesori su ostali većina na katedri za istoriju Filozofskog fakulteta. Postoji nekoliko razloga za to. Prvo, nije bilo moguće stvoriti dovoljan broj 'marksističkih' istoričara za kratko vreme. Drugo, nekoliko istaknutih istoričara su bili visoki funkcioneri novog režima, koji su svoj uticaj upotrebili da zaštite svoje kolege (to je pre svega slučaja Vase Čubrilovića i Jovana Marjanovića). Treće, stari istoričari su primenjivali 'eskapističku strategiju' uglavnom se posvećujući starijim periodima istorije. Niko se nije usuđivao da predaje modernu istoriju. Prvi redovan kurs savremene istorije je održao Jovan Marjanović 1958. godine.⁴

Komunistička partija je pokušala da stvori centre za izučavanje istorije izvan fakulteta, bilo u okviru Akademije nauka, bilo kao nezavisne istraživačke institucije. Posebno je zanimljivo paralelno stvaranje instituta za istoriju radničkog pokreta po svim republikama. Iza formiranja ovih ustanova stoji jedan svetsko istorijski događaj. Naime, u toku je bio tzv. "drugi sovjetsko-jugoslovenski sukob", u vezi sa Programom SKJ iz 1958. godine. Ovaj sukob je bio skoncentrisan na ideologiju i teorijska pitanja. Aprila 1959. godine, Kardelj je formulisao da je glavni zadatak društvenih nauka izučavanje protivrečnosti u socijalističkom razvoju. Iste godine osnovani su i republički instituti za istoriju radničkog pokreta. U Beogradu je postojao republički institut za istoriju radničkog pokreta i dve 'federalne' istraživačke ustanove, koje su se 1969. godine ujedinile u Institut za savremenu istoriju.⁵ Nakon toga, infrastruktura naučnih ustanova u historiografiji, ostala je ista

² Sima Ćirković, Rade Mihaljčić, eds.: *Enciklopedija srpske historiografije*. Beograd: Knowledge, 1997, str. 592.

³ Vladimir Ćorović i Vasilj Popović su umrli u ratu, Dragoslav Stranjaković i Jeremija Mitrović su proterani, dok je Slobodan Jovanović osuđen u odsustvu. Dimitrije Vučenov: *Sto godina Filozofskog fakulteta*. Beograd: Prosveta, 1963, str. 239-240, 245-246; Ćirković, Mihaljčić, *Enciklopedija srpske historiografije*, str. 416-418, 518, 600, 607-608, 660; Momčilo Mitrović: *Obnova Univerziteta 1944-1947*. godine. U: Tatić, Uskoković, *Univerzitet u Beogradu 1838-1988*, str. 263-280.

⁴ Na primer, Georgije Ostrogorski, Viktor Novak, Jorjo Tadić, Ivan Božić i Mihajlo Dinić. O Vasi Čubriloviću U: Ćirković, Mihaljčić, *Enciklopedija srpske historiografije*, str. 714; Za Jovana Marjanovića viđeti Đorđe Stanković, Ljododrag Dimić: *Istoriografija pod nadzorom*. Beograd: Službeni list SR Jugoslavije, 1996, str. 310. Observaciju o eskapističkoj tradiciji dao je Andrej Mitrović u intevjuu Predragu Markoviću 15. 1. 2002. godine. Dediđer je postavljen za profesora novog predmeta "Istorija narodne revolucije", 1953. godine, a posle Đilasovog slučaja su Dediđera 'spontano' bojkotovali studenti na njegovom prvom predavanju. Stanković, Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*, str. 211-212.

⁵ Stanković, Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*, str. 257. To su instituti *Inštitut za zgodovino delavskega gibanja* (Slovenija), *Inštitut za historiju radničkog pokreta Hrvatske* (Hrvatska), *Inštitut za proučavanje radničkog pokreta Bosne i Hercegovine* (Bosna i Hercegovina), *Zavod za prikupljanje i obradu dokumenata o razvoju radničkog pokreta u Srbiji* (od 1965. godine *Inštitut za istoriju radničkog pokreta Srbije*). Dva "savezna" instituta su bili Odeljenje za istoriju jugoslovenskih naroda u Institutu društvenih nauka i Institut za istoriju radničkog pokreta Jugoslavije. U: Nataša Milićević: *Uporedna analiza radova Inštituta za novejšu zgodovinu i Instituta za noviju istoriju Srbije. Tokovi istorije br. 1(2)*, 2000, str. 111-128.

da danas. Istorijska ironija je da su naučni instituti društvenih nauka, stvoreni da bi se 'opkolio' buržoaski Univerzitet, pretvorili u skloništa za intelektualne disidente. Skoro svi predvodnici intelektualne, a kasnije i političke opozicije, bili su zaposleni po takvim ustanovama.

1.1. Metodološki i teorijski razvoj posle Drugog svetskog rata; propuštene šanse?

Čemu znak pitanja? Čini se da manevarski prostor u Jugoslaviji 1945-1991. godine, a samim tim i u srpskoj historiografiji nije dovoljno iskorišten. Ne samo da nije iskorištena mogućnost da se primenjuju zapadne metodološke i teorijske inovacije, već nisu iskorištene ni mogućnosti koje je pružao čak i rigidni marksizam. U nekim zemljama centralne i istočno centralne Evrope, je uvođenje marksizma u historiografiju donelo nove studije posebno u oblasti ekonomske i socijalne istorije. U tom pogledu dovoljno je pomenuti imena Jena Siča u Mađarskoj i Jiržija Topolskog u Poljskoj. Sič je preveden na srpski tek 2003. godine. Što se Topolskog tiče, prevedeno je nekoliko njegovih metodoloških i teorijskih članaka, a u celoj bivšoj Jugoslaviji, čini se da je njega najviše čitala Mirjana Gross.⁶ Jedini jugoslovenski istoričar koji je ozbiljno pokušavao da primeni marksističku metodologiju i teoriju bio je Branislav Đurđev u Sarajevu.⁷

Srpska historiografija je posle 1945. godine proizvela vrlo malo radova iz ekonomske i društvene istorije, niti u duhu marksističke ideologije, niti pod uticajem zapadne historiografije. Na primer, ako uzmemo recepciju metodologije *Anala* kao jedan indikator metodološke inovacije, rezultati su krajnje razočaravajući. Uprkos ličnim kontaktima između Fernana Brodela i drugih istoričara te orijentacije sa srpskim istoričarima, u srpskoj historiografiji nema radova u duhu *Anala* sve do posle 1990. godine. Čak su i prevodi radova ove orijentacije bili retki do 1980-ih godina. U svetu najpoznatiji predstavnik ove metodologije srpskog porekla, Trajan Stojanović, bio je potpuno ignorisan u srpskoj akademskoj zajednici.⁸ Među retkim metodološkim i teorijskim radovima u srpskoj historiografiji ističu se radovi koje su pisali Radovan Samardžić, Sima Ćirković, Andrej Mitrović i Branko Petranović.

Bilo bi lako optužiti za ovu metodološku stagnaciju ideološki pritisak, ali to ne bi bilo tačno. Nema nikakvog razloga zbog koga bi komunistički režim sprečavao stvaranje ozbiljnih radova na tako 'pravoverne' marksističke teme kao što su istorija privrede i društva, pogotovo 'naprednih' društvenih grupa kao što su radnička klasa ili seljaštvo. A sinteza o ovim problemima nije bilo. Da bi se razumelo metodološko siromaštvo srpske i ostalih jugoslovenskih historiografija, treba se zapitati za koga su istoričari pisali? Ko je bio "kupac" historiografskih "proizvoda"?

Ovaj problem se manifestuje na dva nivoa. Prvi je nivo komunikacije između

⁶ Gabor Klaniczay: *The Annales and Medieval Studies in Hungary. Trondheim Studies on East European Cultures and Societies*, August 2000, str. 10-11; J. Szucs: *Skica za istoriju tri evropska regiona*. Novi Sad 2003; M. Gross: *Uvod u historijsku znanost*. Zagreb: Školska knjiga

⁷ Branislav Đurđev: *Stupnjevi razvitka historiografije u istorijsku nauku*. Sarajevo: Naučno društvo SR BiH, 1963; *ibid*, *Sinteza kao metod u istoriji*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, 1967.

⁸ Braudel i Jorjo Tadić održavali su odlične profesionalne i lične kontakte. Veliki broj srpskih istoričara je proveo neko vreme u institucijama kojima su rukovodili Braudel i Duby. Stojanović je prvi put objavljen na srpskom tokom 1990-ih godina.

akademske zajednice i društva u celini. U SFRJ, ne samo da je ta komunikacija bila

slaba, da prava naučna dela nisu dopirala do širih slojeva društva, već je problem bio i u tome što je 'potražnja' bila orijentisana prema vrlo malom broju tema. Na primer, ako razmotrimo knjige o prošlosti u godini Titove smrti, možemo da primetimo potpuno neuravnoteženu sliku prošlosti. Od 219 knjiga koje se bave istorijom, 125 su bili o NOB. Dalje, od trideset i četiri knjige o svetskoj istoriji, četrnaest je bilo o Drugom svetskom ratu. Isto tako, samo od 1979. do 1982. godine je održano 426 istoričarskih skupova, uglavnom o Drugom svetskom ratu.⁹ Da stvari budu gore, ako analiziramo produkciju knjiga o NOB dolazimo do iznenađujućeg zaključka. Na prvi pogled, moglo bi se pretpostaviti da je jugoslovenski režim u nameri da stvori "zajedničko istorijsko sećanje" gradeći mit partizanskog otpora, mit koji nameće herojsku i simetričnu sliku prošlosti, u kojoj podjednako učestvuju svi jugoslovenski narodi.¹⁰ Što se narodnosti tiče, jedino su Albanci našli mesta u tom mitu, ali ne i Italijani, što je vrlo interesantno, imajući u vidu ogromnu razliku u učešću u NOB u korist Italijana. Međutim, pokušaj da se stvori "zajednička istorijska tradicija" se dezintegrisao, baš kao i svi drugi integrativni procesi u zemlji. Ali, ovde nas opet istoriografska (mahom publicistička) produkcija iznenađuje. Slika NOB se nije raspala po republičkim već po lokalnim granicama. Od 125 knjiga o NOB, štampanih 1980. godine, 46 su bile regionalne istorije, 26 o lokalnim partizanskim jedinicama i trinaest o lokalnim herojima. Svega se petnaest knjiga bavilo opštejugoslovenskim temama u II svetskom ratu, a samo tri "drugom stranom" u građanskom ratu, naravno sa partizanske tačke gledišta. Očigledno su glavni 'kupci' publikacija o historiografiji bile lokalne organizacije SUBNOR-a i lokalne gradske vlasti.

Ovakva situacija na 'tržištu' je imala katastrofalne efekte i na ugled istoričarske struke i na metodološki razvoj. Hiperprodukcija ovakvih knjiga je u javnosti stvorila sliku o istoričarima kao ljudima koji pišu hvalospeve partizanskom pokretu i komunističkim moćnicima. Metodološki, ove teme nisu iskoristile potencijal koji im je bio na dohvat ruke (oralna istorija, mikroistorija, istorija svakodnevice). Iz današnje perspektive, možemo da žalimo za tim da te istorije 'sela Mrduša Donja' ili '1115 brigade' nisu iskorišćene za sakupljanje detalja za mikroistoriju, za sakupljanje autentičnih svedočenja oralne istorije, ili za mikroistorijsku analizu lokalnih zajednica. Cilj ovakvih knjiga zapravo nije bio istorijska istina. One više liče na srednjovekovne hagiografije, jer je njihova upotreba bila ritualna i prigodna. Baš kao i hagiografije, one su se koristile u ritualne svrhe, a ne za saznavanje istorije. 'Kolateralna šteta' od ovakve produkcije bila je uticaj ovog 'tržišta' na karijerni put profesionalnih istoričara. Zašto bi neko ulagao trud u komplikovano metodološko obrazovanje, ili ne daj Bože, učenje stranih jezika, kada je sa malo truda mogao da zaradi automobil jednom knjigom o revolucionarnom pokretu 'Gornje Zabiti'? Za društvo u celini, ni to nije bila

⁹ *Bibliografija Jugoslavije - knjige, brošure, muzikalije*. Beograd: Jugoslovenski bibliografski institut 1980, podatak o skupovima iz D. Bilandžić, *Historija SFRJ : glavni procesi 1918-1985*. Zagreb 1985. Navedeno prema *Naše teme* 1986, br. 12, 1960.

¹⁰ Wolfgang Höpken: Von der Mythologisierung zur Stigmatisierung : 'Krieg und Revolution im Spiegel der Geschichtswissenschaft und der historischen Publizistik. U: *Kommunismus und Osteuropa, Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel*, (ur. Eva Schmidt-Hartmann). München: Oldenbourg, 1994, str. 165-202.

najgora posledica ovakve historiografske produkcije. Politički 'nekorektne' istorijske činjenice su potiskivane u 'istorijsku podsvest' kako je to definisao Andrej Mitrović.¹¹ Tamo su hranile opasne političke i nacionalne strasti, kojima je bilo zabranjeno da se ispolje u javnoj diskusiji i borbi mišljenja. Osim toga, u javnosti je prećutno prevladavao stav da istorijska istina nipošto nije na strani profesionalnih istoričara. Kada su osamdesetih, a još više devedesetih godina, te skrivene strasti počele da se pojavljuju u javnosti, u vidu "pravih istina" o prošlosti, profesionalni istoričari više nisu imali dovoljan kredibilitet da im se suprostave.

1.2. Osamdesete godine: Slomljeno ideološko ogledalo

Od 1980. godine, počeli su da se ruše svi ideološki tabui. Pre svega najveći i za režim najvažniji mit o Josipu Brozu Titu. Interesantno, pre 1980. godine, Titov život je bio takav tabu, da se malo ko usuđivao da piše njegovu biografiju. Posle njegove smrti, došlo je do hiperprodukcije knjiga o svim oblastima njegovog života (lovu, šahu, knjige o njegovim posetama svakom gradu, itd.) Poluslužbena *Autobiografska kazivanja* su prodana u 195.000 primeraka.¹² Istovremeno, knjiga Milovana Đilasa *Druženje s Titom* objavljena u inostranstvu 1980. godine i Dedijerovi *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, u tri toma (1981-1984) označili su postepenu dekonstrukciju Titovog kulta ličnosti.¹³ Posebno je veliki uticaj imao Dedijer, koji je svojim mistifikatorskim stilom donekle utolio glad publike za tajanstvenim, često kompromitujućim činjenicama iz Titovog života. Ovakav pristup je produbio nepoverenje javnosti prema "oficijalnim" istoričarima u uverenje da je postoji "tajna istorijska istina" skrivena u misterioznim arhivima (Kominterne, Vatikana, Forin ofisa).

Celokupno ideološko nasleđe Titovog režima je postepeno demontirano osamdesetih godina, posebno kada je u pitanju interpretacija II svetskog rata. Pet glavnih procesa se odvijalo ne toliko u srpskoj historiografiji, koliko u publicistici i javnosti. Svi ovi procesi dobili su ubrzanje devedesetih godina. To su:

- redefinicija četničkog pokreta
- novi pristup istoriji Jugoslavije pre 1941.
- reinterpretacija srpskih žrtava II svetskog rata
- otkrivanje komunističke represije i njenih žrtava
- nesrazmerna uloga neakademske radova u javnom životu

a) *Redefinicija četničkog pokreta* Ovaj proces nagovešten je knjigom Branka Petranovića *Revolucija i kontrarevolucija* (1983),¹⁴ u kojoj je implicitno rečeno da su četnici bili antifašistički pokret. Međutim, ova knjiga nije pobudila uznemirenje Partije i javnosti, verovatno zbog uvijenog načina na koji je to rečeno (jedino je reagovao Dušan Biber).¹⁵ Veselin Đuretić je sa svojom knjigom o ulozi saveznika u

¹¹ Andrej Mitrović: *Raspravljajnja sa Klio*. Sarajevo: Svjetlost, 1991. Ovaj izraz je preuzet iz drugog izdanja, Beograd: Čigoja štampa, 2001, str. 97.

¹² Pera Damjanović, Nikola B. Popović, Milan Vesović: *Josip Broz Tito - autobiografska kazivanja*. Beograd: Narodna knjiga, 1982.

¹³ Vladimir Dedijer: *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, 1-3. Beograd: Rad, 1981-1984.

¹⁴ Branko Petranović: *Revolucija i kontrarevolucija*. Beograd: Nolit, 1983.

¹⁵ Božo Repe: Jugoslovska historiografija po drugi svetovni vojni. *Tokovi istorije* 1, 1999, br. 4, str. 312-325.

ratnim događajima u Jugoslaviji, bio taj koji je izazvao buru.¹⁶ Ova knjiga je preokrenula dotada dominantni narativ građanskog rata, opisujući četnike kao žrtve britanske izdaje i zavere sovjetskih špijuna u britanskoj obavštajnoj službi. Knjiga je neko vreme bila zabranjena, a posle se prodala u 8000 primeraka. Bez zabrane, vrlo malo ljudi bi pročitalo ovu debelu knjigu pisanu nerazumljivim stilom.

b) *Novi pristup istoriji Jugoslavije pre 1941.* Kao što je zapazio Ivo Banac, novi pristup predratnoj Jugoslaviji najavljen je na konferenciji istoričara u Iloku 1979. godine.¹⁷ Tokom 1980-ih godina istoričari iz različitih republika su počeli da daju različite verzije istorije nekomunističkog jugoslovenskog pokreta. Do tada izvor zajedničkog identiteta nalazio u 'svetom trojstvu' NOB-Tito-Samoupravljanje. Tokom osamdesetih su sva tri stuba ovog trojstva počela da se klimaju. Jugoslovenski istoričari su imali dva izbora: da potraže izvore zajedničkog identiteta u prošlosti različite od revolucionarne tradicije, ili da istražuju prošlost svojih nacija (republika) i time korene državnosti pronađu što dublje u prošlosti.

Iako je Partija podržavala nastavak projekta "Istorija naroda Jugoslavije" (naslov je kasnije proširen u "Istorija naroda i narodnosti Jugoslavije") do te mere, da je pisanje ove knjige podržao 12. kongres SKJ, ovaj projekt nije nikada realizovan.¹⁸ Istoričari počinju rasprave o zajedničkoj istoriji podeljeni po nacionalnoj liniji. U toku 1984. godine je Bilandžić kritikovao srpske istoričare zbog navodne rehabilitacije Kraljevine Jugoslavije. Na konferenciji u Neumu, koju je organizovao CK SKJ u nameri da se razmotre mogućnosti stvaranja zajedničke jugoslovenske slike prošlosti, Branko Petranović je odgovorio na Bilandžićeve optužbe. Pleterski je ovoj raspravi dodao novi motiv, koji će dalje razviti u svojoj knjizi objavljenoj iste godine. Svojom tvrdnjom da je svaka jugoslovenska nacija imala svoju revoluciju, on je načeio poslednji preostali stub zajedničkog identiteta iz Titovog vremena.¹⁹ Iste te godine, osim knjige Pleterskog, izašle su i knjiga Bilandžića koja je bila pokušaj sinteze istorije jugoslovenske države sa tada oficijelnog stanovišta, kao i knjiga dokumenata iz istorije Jugoslavije koje su sakupili Petranović i Momčilo Zečević.²⁰

Istovremeno objavljivanje tri knjige o Jugoslaviji izaziva interesovanje naučne zajednice. Marksistički teorijski listovi i u Beogradu i u Zagrebu organizuju diskusije i analize ovih knjiga.²¹ U polemici su najaktivniji Branko Petranović, Momčilo Zečević i Đorđe Stanković sa srpske strane i Janko Prunk i Janko Pleterski sa slovenačke strane. Polemike se vode oko prirode nekomunističke jugoslovenske države i oko jedinstvene jugoslovenske revolucije ili zbira nacionalnih revolucija. Ova polemika je predstavljala zanimljivu novinu u međunacionalnim polemikama

¹⁶ Veselin Đuretić: *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*. Beograd: Narodna knjiga, 1985.

¹⁷ Ivo Banac: *Historiography of the Countries of Eastern Europe : Yugoslavia*. *American Historical Review* 94(4), 1992, str. 1084-1085.

¹⁸ Repe, *Jugoslovenska historiografija*, str. 314.

¹⁹ Branko Petranović, *Istoriografske kontraverze o Jugoslaviji*. U: *Istoriografija, marksizam i obratovanje*. (Ur. Ljubodrag Vujošević) Beograd: Izdavački centar Komunist, 1986, str. 57-75; Janko Pleterski: *Pitanje nacije i revolucije u jugoslovenskim zemljama u XIX i XX veku*, ibid, str. 76-102.

²⁰ Janko Pleterski: *Nacije, Jugoslavija, revolucija*. Beograd: Komunist, 1985; Dušan Bilandžić: *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije : glavni procesi 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985; Branko Petranović, Momčilo Zečević: *Jugoslavija 1918-1984 : zbirka dokumenata*. Beograd: Rad, 1985.

²¹ Diskusije su objavljene u *Naše v teme* (Zagreb), 1986, br. 12, str. 1907-2027; *Marksistička misao*, (Beograd), 1986, br. 4, str. 189-263.

jugoslovenskih istoričara. Dok su dotle uglavnom o osnovnim principima jugoslovenskog zajedništva prepirali uglavnom srpski i hrvatski istoričari, sada se u polemiku o prirodi zajedničke države uključuju i Slovenci (ako izuzmemo polemiku Biber-Petranović 1983. godine). Time su istoričari prvi započeli srpsko-slovenačke diskusije o Jugoslaviji, koje će narednih godina nastaviti književnici, sociolozi i filozofi i političari.

Drugi aspekt promenjenog stava prema međuratnoj Jugoslaviji bio je ponovno otkrivanje "buržoaskih" istoričara. Najzanimljiviji takav slučaj je ponovno objavljivanje Sabranih dela Slobodana Jovanovića. Slobodan Milošević, tada na čelu Gradskog komiteta SKJ bio je među onima koji su se protivili objavljivanju dela ovog "nacionaliste i reacionara." Na samom kraju osamdesetih godina, objavljena su Sabrana dela ovog pisca.²²

c) *Reinterpretacija srpskih žrtava u II svetskom ratu.* U Titovo vreme, civilne žrtve nisu bile predmet naučne diskusije, čak ni memorijalne kulture. Ideološki naglasak režima bio je na boračkim žrtvama, dok su civilne žrtve ili pripisivane okupatoru, ili uopšteno, "domaćim izdajnicima". Posle 1980. godine, posebnu u periodu 1895-1989. godina, srpskim ratnim žrtvama je pridodato novo značenje. Jasenovac je postao simbol srpskog mučeništva, koje je navodno, bili prećutkivano i umanjivano u vreme titoizma. Počela je čudna makabristička igra brojeva srpskih i hrvatskih istoričara. Početnu oficijelnu cifru od oko 700.000 žrtava su pojedini srpski istoričari pokušali da uvećaju na više od million, dok su hrvatski istoričari predvođeni Franjom Tuđmanom, pisali o "jasenovačkom mitu", koji je stvoren da bi se stigmatizirao hrvatski narod.²³

d) *Otkrivanje komunističke represije i njenih žrtava.* Ovo novo otkriveno polje karakteriše pasivna uloga akademske historiografije. Prvo su romanopisci i filmski umetnici otkrili žrtve 1948. godine, zatim su "otkriveni" seljaci žrtve nasilne kolektivizacije. Po prvi put je doveden u pitanje komunistički dolazak na vlast.²⁴

e) *Nesrazmerna uloga neakademske radova u javnom životu.* Nepoverenje u zvaničnu historiografiju već je u ovo vreme dalo podstrek produkciji knjiga o "tajnoj istoriji", "skrivenim centrima te moći". Naravno, masoni su simbol takvog "misterioznog" pristupa prošlosti.²⁵ Knjige o masonima samo su vesnik čitave parastoriografije, koja je devedesetih godina procvetala, i što se tiče tiraža, često potpuno zagušila akademsku historiografiju.

S druge strane, krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina je završen najambiciozniji poduhvat u srpskoj historiografiji - *Istorija srpskog naroda* (1981-1993), koja je obuhvatila celokupnu srpsku istoriju do 1918. godine. Ovaj rad je nastao kao plod saradnje 44 istoričara, istoričara umetnosti, lingvisti i istoričara

²² Slavoljub Djukić: *Kako nam se dogodio vodja*. Beograd: Filip Višnjić, 1992; Slobodan Jovanović: *Sabrana dela*, 1-12. Beograd: Srpska književna zadruga, 1989-1990.

²³ Velimir Terzić: *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 : uzroci i posledice*. Beograd, Ljubljana, Titograd: Rad, Mladinska knjiga, 1983; Milan Bulajić: *Ustaški zločin genocida I-IV*. Beograd: Rad 1988-1989; Franjo Tuđman: *Bespuća povijesne zbilnosti*. Zagreb 1989, str. 316.

²⁴ Antonije Isaković: *Tren 2*. Beograd: Prosveta, 1982; Slobodan Selenić: *Pismo glava*. Beograd: Prosveta, 1982; Dušan Jovanović: *Karamazovi*. Beograd: BIGZ, 1984; *Otac na službenom putu, Srećna Nova 1949*. (filmovi); Mladen Markov: *Isterivanje boga*. Beograd: Prosveta, 1984 (o kolektivizaciji); Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški: *Stranački pluralizam ili monizam : društveni i politički sistem u Jugoslaviji 1944-1949*. Maribor: Tribuna, 1983; *ibid*, Opozicione političke stranke u Narodnom frontu Jugoslavije (1944-1949). *Istorija 20. veka*, 1, 1983, str. 93-116.

²⁵ Zoran D. Nenezić: *Masoni u Jugoslaviji (1764-1980)*. Beograd: Rad, 1984.

književnosti. Uprkos nejednakom kvalitetu pojedinih priloga, *Istorija srpskog naroda* predstavlja sintezu dotadašnje srpske historiografije i vododelnicu razvoja te nauke.²⁶ Krajem osamdesetih, pojavila se i najambicioznija individualna sinteza jugoslovenske istorije *Stvaranje Jugoslavije*.²⁷

---

2. Institucionalni, društveni i politički kontekst istoriografije u Srbiji devedesetih godina

---

2.1. Institucije

Sve glavne institucije za proučavanje istorije su ostale iste kao i pre 1991. godine. Na dve najveće katedre, u Beogradu i u Novom Sadu je došlo do generacijskog podmlađivanja, što je donekle promenilo tematski fokus. U Vojvodini je došlo do redukcije naučnih institucija, Istorijiski institut sveden je na Istorijisko odeljenje Filozofskog fakulteta 1993. godine. Isto tako, prestao je da izlazi časopis *Istraživanja*.²⁸ U Beogradu se istorijskim istraživanjima u ovom periodu bavilo pet instituta: Institut za savremenu istoriju, Institut za noviju istoriju Srbije (do 1992. godine Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije), Istorijiski institut, Balkanološki i Vizantološki. Prva tri pomenuta instituta su najveća.

Od novih institucija, treba pomenuti nevladine organizacije. Od njih je najveća i najorganizovanija *Udruženje za društvenu istoriju*, (UDI-ASH).²⁹ Druge dve nevladine historiografske organizacije su *Udruženje za srpsku povjesnicu* i *Centar za savremenu istoriju jugoistočne Evrope*, obe osnovane 2000. godine. UDI se najviše bavilo društvenom istorijom devetaestog i dvadesetog veka u regionu, ali i nastavom istorije. Tokom ratova i sankcija, UDI je održavalo impresivne odnose sa međunarodnim partnerima.³⁰ Određenu ulogu u edukaciji su igrale i Beogradska otvorena škola (BOŠ) i Alternativna Akademska Obrazovna Mreža (AAEN).

2.2. Politički kontekst

Režim nikada nije tokom devedesetih godine ispoljavao otvoreni pritisak na društvene nauke, pa ni na historiografiju. Iako je resorno ministarstvo za nauku izdalo instrukciju da bi instituti trebalo da uključuju "patriotske" teme u svoja istraživanja, nije postojao nikakav mehanizam za nametanje takvih tema. Na primer, u Institutu u čijoj smo arhivi našli ovakvo upustvo ministarstva, bili su u to vreme zaposleni Latinka Perović, Dubravka Stojanović, Branka Prpa, istoričarke poznate

---

²⁶ *Istorija srpskog naroda*. 1-10. Beograd: Srpska književna zadruga, 1981-1993.

²⁷ Milorad Ekmečić: *Stvaranje Jugoslavije 1790-1918*. Beograd: Prosveta, 1989.

²⁸ Ćirković, Mihaljčić, *Enciklopedija srpske historiografije*, str. 154-145.

²⁹ Ovo Udruženje se razvilo iz "Okruglog stola" postdiplomskih studenata raznih struka, većinom studenata Andreja Mitrovića koji se od 1974. godine sastajao na Odeljenju za Istoriju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

³⁰ Kultur Kontakt (Vienna), Stability Pact for South Eastern Europe, EUROCLIO, Austrian Ministry of Foreign Affairs, the Department of Southeast European History at the University of Graz (Austria), South-West University "Neofit Rilski" in Blagoevgrad (Bulgaria), Institute of Textbook Research in Braunschweig (Austria), Center for Democracy and Reconciliation in South-East Europe (Saloniki, Greece), the Friedrich Ebert Stiftung (Germany), Friedrich Naumann Stiftung (Germany), Freie Universität Berlin, School of Slavonic and East European Studies in London, Open Society Institute.

i po vrlo aktivnoj antirežimskoj delatnosti.

Što se druge strane režimskog pritiska tiče, korupcije i privilegija, treba imati u vidu da su mogućnosti režima bile ograničene. Zapravo, došlo je do paradoksalne situacije da su razne međunarodne organizacije davale veliku finansijsku pomoć za istraživanja i skupove, pogotovo u inostranstvu, pa režim nije mogao da se sa njima takmiči, ali o tome više u odeljku o međunarodnoj saradnji. Može se reći da nije bilo teško niti opasno biti antirežimski istoričar.

2.3. Međunarodna saradnja

Pomenuta izdašna međunarodna pomoć je donekle ublažila posledice izolacije Srbije. Jedna vrsta pomoći su bile stipendije, druga zajednički projekti, a treća podrška za štampanje i prevode. Naročito su u tom pogledu bile aktivne različite organizacije povezane sa Džordžom Sorošom. U periodu 1994-2000, nekoliko srpskih istoričara je steklo akademska zvanja na CEU u Budimpešti.³¹ Druga grupa je dobila pomoć od RSS (Research Support Scheme) u vidu dvogodišnjih istraživačkih grantova³² Osim Soroša, posle 1995. godine najaktivnije su bile nemačke akademske organizacije (Alexander von Humboldt i DAAD), a od 1992. do 1995. godine, nijedna njihova stipendija nije dodeljena u Srbiji.

Što se tiče zajedničkih projekata, posebno se plodnom pokazala saradnja sa Odeljenjem za istoriju Jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu. Ova saradnja je rezultirala objavljivanjem nekoliko zbornika: iz istorijske antropologije Balkana, iz istorije detinjstva i istorije roda na Balkanu.³³

Posle 2000. godine, organizovano je mnogo kurseva i radionica posvećenih modernizaciji nastave istorije u školama. U tim kursevima, najviše su se angažovali Savet Evrope i EUROCLIO, a i Center for Democracy and Reconciliation in Southeastern Europe (CDRSEE) iz Soluna.

Možda je najzanimljivije rezultate od svih međunarodnih projekata dao "Dijalog povjesničara/istoričara" koji je organizovala Friedrich Naumann Stiftung. Sastanci hrvatskih i srpskih istoričara su počeli 1998. godine. Sa tih sastanaka je objavljeno osam tomova zbornika, što je već prava enciklopedija tekuće historiografske produkcije. Za razliku od ostalih međunarodnih konferencija, ovde nisu pozivani samo "politički korektni" učesnici i istomišljenici. Na njima je učestvovalo preko 40 istoričara, što predstavlja skoro desetak i više procenata svih akademskih istoričara u obe zemlje (ako računamo samo savremene istoričare, taj procenat je još i veći). Ironično, ove konferencije su, bar unutar akademske zajednice rešile neka "večita" pitanja i probleme, koja historiografija nije mogla (ili htela) da rešava za vreme života u zajedničkoj državi.

³¹ Olga Manojlović, Borko Prelić, Boško Spasojević, Bojan Dimitrijević, Zoran Janjetović, Slobodan Marković, Bojan Aleksov.

³² Galina Janjušić, Vera Gudac-Dodić, Marija Obradović, Miroslav Jovanović, Dragan Bogetić, Anja Suša, Dubravka Stojanović, Predrag Marković.

³³ Miroslav Jovanović, Karl Kaser, Slobodan Naumović, eds.: *Between the Archives and the Field: a Dialogue on Historical Anthropology of the Balkans*. Beograd, Graz: Udruženje za društvenu istoriju, 1999; Miroslav Jovanović, Slobodan Naumović, eds.: *Childhood in South East Europe: Historical Perspectives on Growing Up in the 19th and 20th Century*. Beograd, Graz: Udruženje za društvenu istoriju, Abteilung für Südosteuropäische Geschichte, 2001; *ibid*, *Gender Relations in South Eastern Europe*. Beograd, Graz: Udruženje za društvenu istoriju, 2002.

2.4. Izdavaštvo

I pored katastrofalne opšte ekonomske situacije, izdavanje knjiga iz istoriografije nije obustavljeno. Aali je došlo do onoga što je K. E. Fleming nazvao "bifurkacijom" u istoriografskoj produkciji.³⁴ S jedne strane, procvetala je "paraistoriografija". Paraistoriografija, po definiciji Andreja Mitrovića, formalno imitira "pravu" istoriografiju, ali joj nedostaju naučni kriticism i standardi za verifikaciju. Kao žanr, paraistoriografija je kolateralna šteta od demokratizacije, kao neka vrsta naučne pornografije. Isto kao i u slučaju pornografije, nestajanje ideološke kontrole u situaciji niskog ukusa i kulture čitalačke publike, dovelo je do hiperprodukcije knjiga koje podilaze tom ukusu. Najzanimljivije knjige iz oblasti paraistoriografije su one koj žele da izvrše reviziju celokupne istoriografije regiona. Najluksuznija i najdeblja takva knjiga je *Catena Mundi* (1992).³⁵ Prvi cilj ove knjiige enciklopedijskog formata na skoro 2000 strana je da pokaže da je srpska istorija priča o neprestanom mučenštvu, o Srbima kao žrtvi nemačko-vatikanske zavere, a drugi cilj je da pokaže kako su Srbi (Sloveni) starosedeooci Balkana.³⁶ Ovo je izuzetno značajna knjiga jer je najavila dva glavna paraistoriografska žanra devedesetih godina: autohtonostičke i martirološke knjige

Zanimljivo je da su priče o autohtonosti vrlo popularne u celom regionu. U Bugarskoj su otkrili Tračane i proto-Bugare kao "prave" pretke Bugara, u Sloveniji Venete, u Makedoniji antičke Makedonce. Autohtonizam ima dve svrhe. Njegova prva svrha je da se pojačaju zahtevi na neku teritoriju. Jer, ako je neko najstariji narod, on ima prvenstvo na određenoj (na Balkanu uvek spornoj) teritoriji. Druga svrha ovih tvrdnji o starini je distanciranje od slovenstva i jugoslovenstva. Padom komunizma i udaljavanjem od Rusije je biti Sloven verovatno postalo manje atraktivno za Bugare. U Jugoslaviji je pronalaženje "neslovenskih" korena, imalo za funkciju i udaljavanje od jugoslovenstva. Na primer, prve "autohtone" knjige u bivšoj SFRJ su izdanja o Venetima kao precima Slovenaca (knjige Joška Šavlija i Mateja Bora). Zanimljivo, akademskoj istoriografiji u Srbiji je trebalo deset godina da odgovori na ovakve "autohtonističke" fantazmagorije.³⁷ U međuvremenu, polupismena čitalačka publika je delimično poverovala da akademska istoriografija krije pravu istinu ne samo o 20. veku, već i o antici, dolasku Slovena na Balkan, itd. Rečju, celokupna akademska istoriografija je optužena za "skrivanje" istine.

Drugi omiljeni paraistoriografski žanr su martirološke knjige. Tokom devedesetih godina, objavljeno je mnogo knjiga o Srbima kao nevinim žrtvama pre svega susednih naroda, a onda i Vatikana, Nemačke, Kominterne, SAD, cionizma, slobodnih masona, a često i različite mešavine ovih činilaca.

Na sreću, u ovom periodu nisu izlazile samo paraistoriografske knjige. Izlazile su i vrlo ozbiljne knjige domaćih autora, kao i prevodi. Čak je par vrlo "oficijalnih" izdavača (*Službeni list SR Jugoslavije, Vojska*), zahvaljujući pojedinim urednicima u

³⁴ K. E. Fleming: *Orientalism, the Balkans, and Balkan Historiography*. *American Historical Review* 105, 2000, str. 1218-1233.

³⁵ Predrag Dragić-Kijuk, ur.: *Catena Mundi*, 1-2. Beograd, Kraljevo: Književne novine, Ibarske novine, 1992.

³⁶ *Ibid*, 2, str. 921-922.

³⁷ R. Radić: *Srbi pre Adama i posle njega*. Beograd: Stubovi kulture, 2003.

ovim preduzećima,³⁸ objavio čitav niz neprofitnih i važnih historiografskih izdanja. Još su zanimljivije male izdavačke kuće, koje su sistematski izdavale knjige iz istorije i srodnih društvenih nauka. Tako je na primer, historiografska i antropološka literatura o nacionalizmu veoma mnogo prevedena na srpski (Eric Hobsbawm, Ernest Gellner, Benedict Anderson, Anthony D. Smith). Knjiga Marije Todorove *Imaging the Balkans* je pre prevedena na srpski nego na bugarski, u izdavačkoj kući Ivan Čolovića *XX vek*. Jedan drugi mali izdavač, Zoran Stojanović sistematski je objavljivao francuske autore od početka devedesetih. *Clio* je u ovom periodu imala možda najambiciozniji program prevođenja historiografskih dela, koji je sa jedne strane obuhvatao velike sinteze evropske i svetske istorije, a sa druge istorije balkanskih zemalja, koje su do tada vrlo retko objavljivane u Srbiji. Većina neprofitnih prevoda je omogućena pomoću iz inostranstva.

---

3. Savremena historiografija u Srbiji: Šta se promenilo?

3.1. Teorija i metod

Čudnovato, u okruženju građanskog rata, ekonomske krize i međunarodnih sankcija, srpski istoričari su više počeli da se bave teorijom, novim metodološkim pristupima i samorefleksijom. Jedan razlog za to je nezadovoljstvo političkom istorijom, pogotovo njezinim posledicama. Sličan fenomen je Marc Bloch primetio u Francuskoj 1940. godine.³⁹

Recimo, što se tiče istorije historiografije 1990-te godine su bile plodnije od bilo koje druge decenije. Izašla je *Enciklopedija srpske historiografije* (urednici Sima Ćirković i Rade Mihaljčić) (1997), na kojoj je sradivalo više od 350 autora.⁴⁰ Ljubodrag Dimić i Đorđe Stanković, su 1996 godine, objavili pregled razvoja srpske historiografije u periodu 1945-1965.⁴¹ Ponovo je razmotreno delo Stojana Novakovića i Slobodana Jovanovića, kojima su posvećeni posebni naučni skupovi.⁴² Vodeći teoretičar i metodolog ove decenije je verovatno Andrej Mitrović. Njegovo "propitivanje" muze Klio je počelo 1991. godine i produžilo se u nekoliko knjiga.⁴³ Mitrović je stvorio čitav novi teoretski vokabular: "Rankeov imperativ", "plavni mitovi", "istorijska podsvest" i "paraistoriografija" su samo neki od termina koje je izmislio. Branko Petranović, drugi veliki metodolog srpske historiografije, je u jednoj od svojih poslednjih knjiga *Istoričar i savremena epoha*, u jednom iskrenom i ispovednom tonu, pokazao probleme bavljenja istorijom sopstvenog doba.⁴⁴

³⁸ Bratimir Garić i Miroslav Perišić na primer.

³⁹ Marc Bloch: Odbrana istorije ili zanat istoričara, *Treći program*, pročeće 1970, str. 333-334.

⁴⁰ Ćirković, Mihaljčić, *Enciklopedija srpske historiografije*.

⁴¹ Stanković, Dimić, *Istoriografija pod nadzorom*.

⁴² *Stojan Novaković, ličnost i delo : povodom 150-godišnjice rođenja*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1995; *Slobodan Jovanović, ličnost i delo*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1998.

⁴³ Andrej Mitrović: *Raspravljnja sa Klio o istoriji, istorijskoj svesti i historiografiji*. Sarajevo: Svetlost, 1991; *ibid, Čudljiva muza : ogledi o istorijskom, naučnom i umetničkom*. Valjevo: Milić Rakić 1992; *ibid, Propitivanje Klio : ogledi o teorijskom u historiografiji*. Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova Vojska, 1996.

⁴⁴ Branko Petranović: *Istoričar i savremena epoha*. Beograd: Novinsko-izdavačka ustanova Vojska, 1994.

3.2. Nove paradigme

Srpski medievisti su verovatno najdalje otišli na sistematizaciji saznanja o socijalnoj istoriji, istoriji kulture, svakodnevice, mentaliteta, prava i istoriji privrede. Kruna njihovog rada je *Leksikon srpskog srednjeg veka* koji su izdali Sima Ćirković i Rade Mihaljčić, a na kome je radilo osamdeset i šest saradnika raznih struka.⁴⁵ U grupu knjiga sa novim pristupom srednjem veku spadaju i knjige Smilje Marjanović-Dušanić o srednovekovnom političkom simbolizmu i političkoj ideologiji Nemanjića, kao i knjige Radivoja Radića, posebno *Strah u poznoj Vizantiji* inspirisana delima Jeana Delimeau-a.⁴⁶ Posle 2000. godine, grupa medievista (Tibor Živković, Stanoje Bojanin) okupljenih u Istorijskom institutu, proizvela je nekoliko zanimljivih knjiga.⁴⁷

Većina istoričara u Srbiji se bavi 19. i 20. vekom. Neki su se bavili političkim programima i strankama, kao i modernim političkim ideologijama i idejama: Gordana Krivokapić Jović, Branko Nadoveza i Dragan Tešić radikalima, Branka Prpa Jovanović liberalnim projugoslovenskim intelektualcima, Mira Radojević se bavila građanskom opozicijom posle 1935. godine⁴⁸ Dubravka Stojanović⁴⁹ je napisala dve knjige o razvoju demokratije u Srbiji od 1903. do 1914. godine.⁴⁹ Milan Ristović je napisao monografiju o nacističkim planovima za jugoistočnu Evropu u okviru "novog poretka."⁵⁰ Ljubodrag Dimić je napisao trotomnu knjigu o kulturnoj politici Kraljevine Jugoslavije, kao i knjigu o ulozi Agitpropa u kulturi do 1952. godine.⁵¹

Svakodnevni život je tema kojoj je po prvi put obraćena pažnja od kraja osamdesetih godina. Posebnu grupu radova iz istorije svakodnevnog života čine

⁴⁵ Sima Ćirković, Rade Mihaljčić, ur.: *Leksikon srpskog srednjeg veka*. Beograd: Knowledge, 1999.

⁴⁶ Smilja Marjanović-Dušanić: *Vladarske insignije i državna simbolika u Srbiji od XIII do XV veka*. Beograd: SANU, 1994; *ibid*, *Vladarska ideologija Nemanjića*. Beograd: Clio, Srpska književna zadruga, Sveti arhijerejski sinod SPC, 1997; Radivoj Radić: *Strah u poznoj Vizantiji 1180-1453*, 1-2. Beograd: Stubovi kulture, 2000

⁴⁷ Tibor Živković: *Sloveni i Romeji*. Beograd: Istorijski institut SANU, 2000; *ibid*,: O plemenskom ustrojstvu i vojnoj snazi podunavskih Slovena u 6. i 7. veku. *Zbornik radova Vizantološkog instituta SANU* 35, 1996, str. 95-116; *ibid*, Etničke promene na teritoriji današnje Srbije u periodu od 6. do 10. veka, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 45, 1997, str. 89-100; Tibor Živković, Stanoje Bojanin, Vladeta Petrović: *Selected Charters of Serbian Rulers (XII-XV centuries) Relating to the Territory of Kosovo and Metohija*, vol. 1. Athens: Centre for Studies of Byzantine Civilization, 2000.

⁴⁸ Gordana Krivokapić-Jović: *Srpska narodna samostalna stranka 1903-1914*. Zagreb: Prosvjeta, 2000; *ibid*, *Vitez bez štita*. Beograd: INIS, 2003; *Jugoslavija kao moderna država u viđenjima jugoslovenskih intelektualaca 1918-1929*. Beograd: dokt. diss., Filozofski fakultet, 1996; Branko Nadoveza: *Istorija srpskog radikalizma 1903-1941. godine*. Beograd: Velika Srbija, 1997; Dragan Tešić: *Jugoslovenska radikalna zajednica 1935-1939*. Beograd: ISI, 1997; Mira Radojević: *Udružena opozicija 1935-1939*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1994.

⁴⁹ Dubravka Stojanović: *Iskušavanje načela : Srpska socijaldemokratska partija i ratni program Srbije 1912-1918*. Beograd: TIMIT BOOK, 1994; *ista*, *Srbija i demokratija 1903-1914*, Čigoja štampa, 2003.

⁵⁰ Milan D. Ristović: *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/41-1944/45 : planovi o budućnosti i praksa*. Beograd: Vojnizdavački i novinski centar, 1991.

⁵¹ Ljubodrag Dimić: *Agitprop kultura. Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1952*. Beograd: Rad, 1988; *ibid*, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941*, 3, Beograd: Stubovi kulture, 1997.

radovi o svakodnevicu u ratovima. O svakodnevicu u Prvom svetskom ratu je pisao Andrej Mitrović,⁵² dok se više istoričara bavilo svakodnevicom u Drugom svetskom ratu. To su: Kosta Nikolić, Milan Ristović, a donekle i Branko Petranović.⁵³ Ljubodrag Dimić je napisao jednu značajnu studiju o "strukturi svakodnevnog života" na međuratnom jugoslovenskom selu, dok je Predrag Marković napisao dve knjige o svakodnevicu Beograda od 1918. do 1965. godine.⁵⁴

Društvena istorija je bolje istražena za period 20. veka, ali postoji nekoliko značajnih radova iz društvene istorije 19. veka, posebno knjiga Aleksandre Vuletić koja je potpuno revidirala rašireni stereotip o dominantnom zadružnom tipu porodice u Srbiji 19. veka. Vladimir Jovanović se bavio marginalnim grupama i kriminalom. Miroslav Perišić je napisao izuzetno elegantnu case study o provincijskom srpskom gradu u devetnaestom veku.⁵⁵ Ova knjiga se može smatrati i prilogom urbanoj istoriji, kao i knjige Božice Mladenović o srpskim gradovima pod austro-ugarskom okupacijom i dve pomenute knjige Predraga Markovića.⁵⁶ Devedesetih godina se odigrala metamorfoza nekih istoričara radničkog pokreta iz starijih generacija, koji su se okrenuli temama iz socijalne istorije. Među njima su najzanimljiviji radovi Milice Milenković.

Možda iznenađuje podatak da u Vojvodini, najbogatijem delu Srbije po izvorima za socijalnu istoriju, nema dovoljno radova iz te oblasti, pogotovo ne sinteza društvene istorije, sem radova profesora u penziji Slavka Gavrilovića, mada se *Enciklopedija Novog Sada*, možda može smatrati sintetičkim radom koji delimično pripada i socijalnoj istoriji, a radove iz socijalne istorije su objavljivali i lokalni arhivi (Kikinda, Pančevo, Subotica, etc).⁵⁷

Još više iznenađuje i činjenica da je vrlo malo proučena istorija srpskog sela, iako su većina Srba donedavno bili seljaci. Momčilo Isić je napisao nekoliko knjiga o međuratnom selu, a Momčilo Pavlović je opisao iskustvo kolektivizacije.⁵⁸

Razne grupe u okviru društvene elite su predmet nekoliko monografija. Ljubinka Trgovčević-Mitrović je pisala o srpskim studentima školovanim u Evropi.

⁵² Andrej Mitrović: *Ustaničke borbe u Srbiji 1916-1918*. Beograd: Srpska književna zadruga 1987.

⁵³ Kosta Nikolić: *Strah i nada u Srbiji - Svakodnevni život pod okupacijom 1941-1944*. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika, 2002; Milan Ristović: *Obični ljudi : prilozi za istoriju*. Beograd: Geopoetika, 1999; Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar 1992, str. 432-505.

⁵⁴ Ljubodrag Dimić: *Socijalno-ekonomska osnova jugoslovenskog sela i kultura življenja 1918-1941*. *Vojnoistorijski glasnik*, 1991, br. 3, str. 109-150; P. Marković, *Beograd i Evropa 1918-1941*, Beograd: Savremena administracija 1992; P. J. Marković: *Beograd između Istoka i Zapada 1948-1965*. Beograd: Službeni list SR Jugoslavije, 1996.

⁵⁵ Aleksandra Vuletić: *Porodica u Srbiji sredinom 19. veka*. Beograd: Istorijski institut SANU, Službeni glasnik, 2002; Miroslav Perišić: *Valjevo, grad u Srbiji krajem 19. veka* Valjevo: Istorijski arhiv Valjevo, 1997.

⁵⁶ Božica Mladenović: *Grad u austrougarskoj okupacionoj zoni u Srbiji od 1916. do 1918. godine*. Beograd: Čigoja štampa, 2000.

⁵⁷ Slavko Gavrilović: *Hajdučija u Sremu u XVIII i početkom XIX veka*. Novi Sad: SANU, 1989; *ibid*, *Jevreji u Sremu u XVIII i početkom XIX veka*. Novi Sad: SANU, 1989; *ibid*, *Srbi u Habsburškoj monarhiji (1792-1848)*. Novi Sad: Matica Srpska, 1994; Č. Popov, ur.: *Enciklopedija Novog Sada*. Novi Sad: Prometej, 1997; o lokalnim istorijama videti u: Ćirković, Mihajlić, *Enciklopedija srpske historiografije*, str. 175, 185, 189, 198.

⁵⁸ Momčilo Isić: *Seljaštvo u Srbiji 1918-1925*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1995; *ibid*, *Socijalna i agrarna struktura Srbije u Kraljevini Jugoslaviji*. Beograd: INIS, 1999; *ibid*, *Seljaštvo u Srbiji 1918-1941*, 1. Beograd: INIS, 2000; Momčilo Pavlović: *Srpsko selo 1945-1952 : otkup*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1997; Vera Gudac-Dodić: *Razvitak i ekonomske karakteristike seljačkih radnih zadruga u Jugoslaviji 1945-1952*, *Tokovi* 3, 1997, br. 4, str. 47-71.

Radina Vučetić-Mladenović je pisala o specifičnoj grupi žena pokrovitelja umetnosti.⁵⁹ Najbolje izučena društvena grupa u okviru elite su viši oficiri. Milić Milićević i Mile Bjelajac su rekonstruisali živote skoro svih generala Srbije do 1918. i Jugoslavije do 1941. godine.⁶⁰ Postoji zbornik radova o ulozi elita u modernizacijskim procesima koji je izdala Dubravka Stojanović.⁶¹

Od institucija srpskog društva najbolje je istražen univerzitet, kojim se bavilo više istraživača (Đorđe Stanković, Radoš Ljušić, Dragomir Bondžić).⁶² Zahvaljujući nekoliko knjiga Mileta Bjelajca, dosta je dobro poznata i društvena istorija vojske.⁶³

Istorija crkve je devedesetih godina privukla veliku pažnju. Dragoljub Živojinović je napisao jednu knjigu o Srpskoj pravoslavnoj crkvi i nekoliko o Rimokatoličkoj. Rimokatoličkom crkvom su se bavili Miloš Antonović, Nikola Žutić i Ljubodrag Dimić, dok je Radmila Radić napisala veliki broj knjiga o Srpskoj pravoslavnoj crkvi.⁶⁴

U ovom periodu je došlo i do razvoja istorije roda (Gender history). Prva knjiga iz ove oblasti u ovom periodu je bila knjiga poznate beogradske novinarke Nede Božinović.⁶⁵ Zatim je usledio nastavak zbornika *Srbija u modernizacijskim procesima 19 i 20. veka*, posvećen položaju žena, ukome je saradivalo četrdeset i sedam autora iz raznih naučnih disciplina.⁶⁶ Pojavile su se i biografije pojedinih znamenitih žena i studija o ženama u Prvom svetskom ratu.⁶⁷ Pomenuta knjiga Udruženja za društvenu istoriju, pokušala je da istoriju roda stavi u širi balkanski kontekst.⁶⁸

Sasvim osobenu tematiku u okviru socijalne istorije prati Olga Manojlović, koja je napisala dve monografije (magistraturu i doktorat) o "kulturi sećanja".⁶⁹

⁵⁹ Ljubinka Trgovčević Mitrović: *Planirana elita : o studentima iz Srbije na evropskim univerzitetima u 19. veku*. Beograd 2003; Radina Vučetić-Mladenović: *Cvijeta Zuzorić : evropsko u kulturi beogradskog građanstva*, Beograd, 2003.

⁶⁰ M. Milićević-Lj. Popović: *Generali Kraljevine Srbije do 1914. godine*. Beograd 2003; M. Bjelajac: *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*. Beograd 2004.

⁶¹ D. Stojanović (ur.), *Modernizacijski procesi u Srbiji 19. i 20. veka : uloga elita*. Beograd: Čigoja štampa, 2003.

⁶² Đorđe Stanković: *Studenti i Univerzitet 1914-1954 : ogledi iz društvene istorije*. Beograd: Centar za savremenu istoriju Jugoistočne Evrope, 2000; Radoš Ljušić: *Licej (1838-1863): zbornik dokumenata*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Savremena administracija, 1988; D. Bondžić: *Beogradski univerzitet 1944-1952*. Beograd: ISI, 2004.

⁶³ Mile Bjelajac: *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918-1991*. Beograd: UDI 1999; *ibid*, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca / Jugoslavije 1922-1935*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

⁶⁴ Dragoljub Živojinović: *Srpska pravoslavna crkva i nova vlast 1944-1950*. Srbinje, Beograd, Valjevo, München: Hrišćanska misao, 1998; *Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941-1958*. Beograd: Prosveta, 1994; *ibid*, *The United States and the Vatican Policies 1914-1918*. Boulder, Colorado: University of Colorado Associated Press, 1978; *ibid*, *Vatikan i Prvi svetski rat 1914-1918*. Beograd, Cetinje: Narodna knjiga, Obod, 1978; *ibid*, *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914-1920. godine*. Beograd: Nolit, 1980; Miloš Antonović: *Papstvo i Srbija u XV veku*. Beograd 1993; Ljubodrag Dimić, Nikola Žutić: *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji : prilozi za istoriju*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.

⁶⁵ Neda Božinović: *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. veku*. Beograd: Devedesetčetvrti, 1996.

⁶⁶ Latinka Perović, ur.: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, br. 2: *Položaj žene kao merilo modernizacije*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1998.

⁶⁷ Ana Stolić: *Kraljica Draga : biografija*. Beograd: Udruženje za srpsku povjesnicu, 2000; Božica Mladenović: *Žene u Topličkom ustanku 1917. godine*. Beograd: Istorijski institut, 1996.

⁶⁸ Sl. Naumović-M. Jovanović: *Gender Relations in South Eastern Europe*. Beograd, Graz: Udruženje za društvenu istoriju, 2002.

⁶⁹ Olga Manojlović: *Tradicije Prvog svetskog rata u beogradskoj javnosti 1918-1941. godine*. Ma-

Od "klasičnijih" žanrova, može se reći da se naročito razvijao biografski žanr. U ovim godinama su objavljene biografije mnogih vladara i državnika: Charlesa V (Nikola Samardžić), Jegen Osman Paše, (Srđan Katić), Karađorđa Petrovića i nekoliko pripadnika dinastije Obrenović (Radoš Ljušić), kao i oba kralja iz dinastije Karađorđević (Dragoljub, Živojinović, Branislav Gligorijević).⁷⁰

Diplomatskom istorijom su se najviše bavili Mihailo Vojvodić, koji je napisao tri velike sinteze o srpskoj diplomatiji i Dragan Bogetić, koji se posebno bavio istorijom diplomatije pedesetih godina 20. veka.⁷¹

3.3. Interdisciplinarni pristup

Razmena metoda i tema sa drugima naukama se pojačala tokom devedesetih godina. U interdisciplinarnom pristupu je naročito aktivna bila grupa okupljena oko "Godišnjaka za društvenu istoriju", koja se skoro poklapa sa Udruženjem za društvenu istoriju. Ovo udruženje je i započelo svoj rad objavljivanjem radova iz istorijske antropologije, u saradnji sa austrijskim istoričarima i antropolozima, pre svega onima iz Graca, iz kruga Karla Kasera, i iz Beča, iz kruga profesora Mitterauera.

I druge discipline su počele da se mešaju sa istoriografijom. Geografija je od ranije bila veoma prisutna u istoriografiji preko predmeta istorijska geografija (Miloš Blagojević, Siniša Mišić). Medievisti su naravno, dosta pribegavali arheološkim metodama, posebno Jovanka Kalić u svojim radovima o srednjovekovnoj srpskoj urbanoj kulturi. Medievisti su takođe primenjivali lingvističke metode i istoriju književnosti u svojim radovima (Smilja Marjanović-Dušanić, Radivoj Radić, Tatjana Subotin).

Kao što smo ranije rekli, *Istorija srpskog naroda* u deset tomova obuhvatila je i mnogo radova iz istorije književnosti, umetnosti, lingvistike. Drugi primer multidisciplinarnе knjige je *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*, na kojoj je sarađivao veliki broj naučnika iz raznih disciplina.⁷² Istoričari novijeg perioda često su obrađivali teme iz sociologije, istorije umetnosti i književnosti, antropologije i drugih srodnih disciplina, što ne znači da su primenjivali i metode ovih nauka. Sa druge strane, pripadnici drugih disciplina su počeli da se bave istorijskim

gistarska teza, Filozofski fakultet, Beograd, 1997; ibid: *Ideološko i političko u spomenicima Prvog i Drugog svetskog rata u Srbiji*, doktorska teza, Filozofski fakultet, Beograd, 2004.

⁷⁰ Nikola Samardžić: *Karlo V*. Beograd: Službeni list SRJ 2001; Srđan Katić: *Jegen Osman-paša*. Beograd: APP, 2001; Radoš Ljušić: *Vožd Karađorđe*, 1-2. Smederevska Palanka, Beograd: Invest-Eksport, NIU Vojska, Dečje novine, 1993-1995; ibid, *Milan Obrenović, vojvoda, komandant i savetnik Rudničke nahije*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1995; ibid, *Kneginja Ljubica*. Gornji Milanovac: Dečje novine, 1997; Dragoljub R. Živojinović: *Kralj Petar I Karađorđević*, 1-3. Beograd: BIGZ, 1988-1994; Branislav Gligorijević: *Kralj Aleksandar Karađorđević : ujedinjene srpske zemlje*, vol. 1. Beograd: BIGZ, 1996.

⁷¹ M. Vojvodić: *Srbija u međunarodnim odnosima krajem 19. i početkom 20. veka*. Beograd: SANU, 1988; ibid, *Putevi srpske diplomatije*, Beograd: Clio, 1999; ibid, *Srbija i Balkansko pitanje 1875-1914*, Novi Sad, Matica srpska, 2000; D. Bogetić: *Koreni jugoslovenskog opredeljenja za nezavisnost*, Beograd: ISI, 1990; ibid, *Jugoslavija i Zapad : jugoslovensko približivanje Zapadu 1952-1955*, Beograd: Službeni list SR Jugoslavije, 2000.

⁷² L. Perović, *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*. Beograd: INIS, 1994.

temama, pre svega Todor Kuljić.⁷³

3.4. Uticaji sa strane

Kako su u ovom periodu stizali metodološki uticaji iz sveta? Najdužu metodološku tradiciju od evropskih naučnih pravaca ima škola *Annales*. U ovom periodu, imamo knjigu koja je već po naslovu omaž analistima. To je knjiga Sime Ćirkovića, *Rabotnici, vojnici duhovnici*,⁷⁴ koja već i naslovom parafrazira DUBYJEVU knjigu *Le Chevalier, la Femme et le Prêtre*. Međutim, što se masovnosti tiče, najviše srpskih istoričara je dolazilo u kontakt sa idejama poteklim iz nemačkog govornog područja. Osim pomenutih naučnika u Gracu i Beču, najintezivniji kontakti su održavani sa Osteuropa Institutom i Arbeitsstelle für vergleichende Gesellschaftsgeschichte (od 1998 Zentrum für vergleichende Geschichte Europas) u Berlinu, gde je kroz razne forme školovanja prošlo nekoliko mlađih istoričara, uglavnom studenata Andreja Mitrovića.⁷⁵ Od 2000. godine, veoma su intezivni odnosi sa School for Slavonic and East European Studies u Londonu.

3.5. Novootkriveni i izgubljeni izvori

Veoma malo su korišćeni izvori za oralnu istoriju, sem u par radova vezanih za istoriju socijalizma.⁷⁶ Postoji projekat sakupljanja svedočanstava o ratovima u bivšoj Jugoslaviji devedesetih godina, koji koordinira Branka Prpa Jovanović, ali je on u početnoj fazi. Mnogi istoričari su koristili filmove, karikature, književna i umetnička dela kao izvor. Osim pomenutih knjiga Predraga Markovića, Olge Manojlović i Radine Vučetić-Mladenović, tu su magistarske teze o poštanskim markama i filmovima (Vesna Dimitrijević, Radivoje Stojanović), kao i monografija Koste Nikolića o nemačkom okupacionom plakatu.⁷⁷ Najpopularniji izvor, ranije zanemaren je štampa. Od 154 diplomatska rada odbranjena na katedri za istoriju Jugoslavije u periodu 1994-2001., pedeset i jedan je zasnovan isključivo na štampi. To je bila strategija da se od nužde napravi vrlina. U nedostatku sredstava i mogućnosti za arhivska istraživanja, štampa je kao izvor iskorišćena u najvećoj mogućoj meri.⁷⁸

Međutim, neki izvori su privremeno (zauvek) postali nedostupni. Dubrovački arhiv, tako važan za medieviste je praktično nepristupačan za srpske istoričare.

⁷³ Todor Kuljić: *Tito-sociološko istorijska studija*. Beograd: Institut za političke studije, 1998; ibid, *Prevladavanje prošlosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2002.

⁷⁴ Sima M. Ćirković: *Rabotnici, vojnici, duhovnici : društva srednjovekovnog Balkana*. Beograd: Equilibrium, 1997.

⁷⁵ Predrag J. Marković: Radna grupa za uporednu društvenu istoriju kao organizacioni i metodski model, *Istorija 20. veka 2*, 1997, br. 2, str. 187-190.

⁷⁶ Na primer, P. Marković: Wahrheit und Erinnerung an die Arbeit im sozialistischen Jugoslawien - Zwischen Kritik und Märchen vom Schlaraffenland? *Arbeit im Sozialismus-Arbeit im Postsozialismus*, (ur. K. Roth) Münster: Litt Verlag, 2004, str. 259-271.

⁷⁷ Vesna Dimitrijević: *Ideologija na poštanskim markama*. Beograd: magistarska teza, Filozofski fakultet, 1998; Radivoje Stojanović: *Film kao izvor za Balkanski rat*. Magistarska teza, Filozofski fakultet, Beograd, 1996; Kosta Nikolić: *Nemački ratni plakat u Srbiji*. Nova Pazova: Bonart, 2001.

⁷⁸ Mile Bjelajac: Diplomski radovi na Katedri za istoriju Jugoslavije. *Tokovi 3*, 2000, br. 4, str. 123-132.

Policija tvrdi da je to slučaj i sa njenim arhivama.

3.6. Nove (stare) teme

Tokom devedesetih godina su produženi trendovi iz osamdesetih godina, samo su zaoštrjeni. Došlo je do pojave svojevrsnog revizionizma, pre svega kada su u pitanju II svetski rat, prve godine komunističkog režima, Josip Broz Tito i narodi bivše Jugoslavije. Novi tematski izazov je i historiografski pristup raspadu Jugoslavije.

a) *Oslobodilački ili bratoubilački rat?* Devedesetih godina, četnicima je konačno priznat status antifašističkog pokreta, što je proces koji je započeo Branko Petranović osamdesetih godina pomenutom knjigom *Revolucija i kontrarevolucija*, dalje nastavivši u tom pravcu u knjizi *Srbija u drugom svetskom ratu*.⁷⁹ Međutim, on se u reviziji slike drugog svetskog rata zaustavio na tome, smatrajući do kraja da je istorija dala za pravo partizanskoj antiokupatorskoj strategiji. Drugo, on nikada nije prihvatio rehabilitaciju Nedića, kao kakvog srpskog Pétain-a.⁸⁰

Potpune rehabilitacije četnika su se latili istoričari i publicisti mlađe generacije. Među publicistima je najaktivniji bio Miloslav Samardžić, urednik kragujevačkog časopisa *Pogledi* koji je upravo na pročetničkoj retorici početkom devedesetih godina dostigao ogromne tiraže. U svom časopisu i mnogobrojnim publikacijama, Samardžić je uglavnom nekritički kanonizovao Dražu Mihailovića i njegov pokret, na način koji je pomalo karikaturna verzija prethodne komunističke propagande. Znatno ozbiljnije radove o ravnogorskom pokretu su pisali istoričari Instituta za savremenu istoriju, Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević. Kosta Nikolić je u svojoj trotomnoj istoriji četničkog pokreta nekoliko svojih drugih knjiga, ponudio najobimniju alternativnu sliku drugog svetskog rata.⁸¹ Nikolić je jedan od retkih istoričara koji je pažljivo čitao četničke arhive, sve vreme pristupačne i u komunističkom periodu. Za srpsku historiografiju bi bilo zanimljivo videti polemički odgovor "propartizanske" strane na njegove stavove, ali nema više ozbiljnih istoričara koji bi mogli da verodostojno zastupaju suprotne stavove. Mnogo je veći problem pokušaj rehabilitacije Nedića, pa čak i Ljotića u javnosti posebno u krugovima tzv "nove desnice". Za to je delimično kriva i režimska propaganda u vreme titoizma. Naime, komunistička propaganda je sve neprijatelje komunista svrstavala u isti tabor "domaćih izdajnika". Sada kada su četnici delimično rehabilitovani, deo javnog mnjenja je zbunjen, jer veruje da treba rehabilitovati sve antikomuniste iz II svetskog rata.

b) *Komunistička represija*. I ovde je velika nesrazmera nenaučne publicistike i naučne produkcije. Dok postoji veliki broj memoara, književnih i publicističkih dela iz perspektive žrtava, relativno je mali broj naučnih dela o tom problemu. Tu

⁷⁹ Branko Petranović: *Srbija u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Vojska, 1992.

⁸⁰ Branko Petranović: *Istoričar i savremena epoha*. Beograd: Vojska, 1994, str. 169-180. Analizu Petranovićevih stavova videti u: Todor Kuljić: *Prevladavanje prošlosti* Beograd. Helsinški odbor za ljudska prava, 2002, str. 459.

⁸¹ Kosta Nikolić: *Istorija ravnogorskog pokreta*, 1-3. Beograd: Srpska reč, 1999.

su pomenute knjige Momčila Pavlovića o "crvenom teroru" na selu i nekoliko radova Momčila Mitrovića.⁸² Nekoliko mlađih istraživača je radilo magistarske

teze o represiji i odnosu komunista prema građanskoj klasi (Nataša Milićević, Vladimir Cvetković).⁸³ U javnosti se jedno vreme vodila velika polemika oko broja žrtava "crvenog terora". Još je Vladimir Dedijer izašao sa cifrom od 180.000 žrtava komunističkog terora u Srbiji, a tu brojku je često pominjao političar i pisac Vuk Drašković. Brojka je svakako veoma preterana, ali je skoro nemoguće ustanoviti precizne brojeve. U svakom slučaju, stvoren je još jedan istorijski mit, koji se često (zlo)upotrebljava u javnosti

c) *Tito: svetac ili vrag?* Tito i dalje proganja maštu svojih bivših podanika. Prvih godina posle njegove smrti je publika bila gladna raznih prljavština i kompromitujućih činjenica o njemu. Takva pristup je Branko Petranović nazvao "pogledom kroz ključaonicu". Međutim, sam Petranović je takođe promenio svoje pisanje o Titu, kritikujući ga zbog "fobije od Srba", "rada protiv koncepta Jugoslavije", neodgovornog i voluntarističkog po načinu vlasti, "demagoga sladokusca i pragmatičara... sakupljača, grabljivca, koji nije želeo ništa da ispusti, čoveka neutoljive gladi za posedovanjem."⁸⁴ Zanimljivo je da se srpski istoričari sem ovakvih usputnih ocena, skoro uopšte nisu bavili Titom. Zasada su najvažnije (zapravo jedine naučne) knjige o Titu napisali jedan pravnik, ogorčeni Titov protivnik Kosta Čavoški, i uslovno rečeno "pro-titoist" sociolog Todor Kuljić, čiju smo studiju već pomenuli.⁸⁵

d) *Izučavanje manjina*. Srpska historiografija se vrlo malo bavila manjinama. Ta činjenica se može donekle objasniti činjenicom da su najveće manjine Albanci i Mađari imali svoje historiografije. I pored toga, začuđuje da nijedan srpski istoričar iz Beograda, ili Novog Sada nije naučio albanski i to baš u vreme najzategnutijih odnosa u istoriji ova dva naroda. Izašla su dva zbornika sa skupova u SANU,⁸⁶ jedna monografija Đorđa Borozana o razvoju i realizaciji ideje o "Velikoj Albaniji"⁸⁷ zbirka članaka Vladimira Stojančevića,⁸⁸ jedna knjiga Dušana Batakovića namenjena stranom čitaocu,⁸⁹ jedna prigodna zbirka raznolikih radova⁹⁰ kao i obimne zbirke dokumenata o odnosima jugoslovenske države i Albanaca dvadesetih godina koje su izdavali Ljubodrag Dimić i Đorđe Borozan. I to je otprilike sve o narodu čiji su se interesi tako fatalno isprepletali sa interesima Srba. Ovakvo stanje studija o Albancima dovodi u pitane raširenu tezu o

⁸² Momčilo Mitrović: *Antisocijalistička i iblevska delatnost u Narodnoj obnovi Srbije 1945-1952. Tokovi revolucije 1*, 1989, str. 160-189; *ibid*, *Sudovi časti u Srbiji posle drugog svetskog rata, Godišnjak za društvenu istoriju 2*, 1994, str. 123-139; *ibid*, *Izgnubljene iluzije : prilozi za društvenu istoriju Srbije 1944-1952*. Beograd: INIS, 1997.

⁸³ Nataša Milićević: *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944-1950*. Magistarska teza, Filozofski fakultet, Beograd, 2004.

⁸⁴ B. Petranović: *Jugoslovensko iskustvo srpske nacionalne integracije*. Beograd: Službeni list, 1993, str. 120, 131, 132; *ibid*, *Istoričar i savremena epoha*, str. 208-209.

⁸⁵ Kosta Čavoški: *Tito - tehnologija vlasti*. Beograd: Dosije, 1990.

⁸⁶ V. Stojančević (ur.) *Srbija i Albanci u XIX i početkom XX veka*. Beograd: SANU, 1990; A. Mitrović (ur.) *Srbi i Albanci u XX veku*. Beograd: SANU, 1991.

⁸⁷ Đ. Borozan: *Velika Albanija - porijeklo, ideje, praksa*. Beograd: Vojska, 1995.

⁸⁸ V. Stojančević: *Srbi i Arbanasi 1804-1912*. Novi Sad: Prometej, 1994.

⁸⁹ D. Bataković: *The Kosovo Chronicles*. Beograd: Plato, 1992.

⁹⁰ N. B. Popović (ur.): *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878-2000*. Beograd: ISI, 2001.

instrumentalizaciji istorijske nauke u svrhe državne strategije. Jer, da postoji neka ozbiljna instrumentalizacija, država bi usmeravala istoričare da se bave ovako važnim problemom. S jedne strane, nije bilo nikakve promišljene državne politike u nauci, s druge, naučnici nisu bili dovoljno kvalifikovani da se bave ovim temama, sve da ih je država i podsticala. Sa druge strane, albanski istoričari su već od šezdesetih godina bila sve više usmereni isključivo na istoriju svog naroda, a sve manje na veze Albanaca i Srba. Jedan od retkih Albanaca, koji je pisao o tome, Petrit Imami, je dramski pisac, a ne naučnik.⁹¹ Drugačija je situacija sa Mađarima u Vojvodini, koji su imali svoju produkciju knjiga o njihovim odnosima sa Srbima i novijoj istoriji.⁹²

Srpski istoričari su se bavili sa onim manjinama za koje je postojalo interesovanje međunarodne akademske zajednice, jevrejskom i nemačkom. Oživljavanje interesa za jevrejsku manjinu, pogotovo za njenu sudbinu u Holokaustu, je verovatno deo opšteg evropskog trenda. U srpskoj historiografiji su se pojavile dve knjige o Jevrejima u Srbiji između dva svetska rata (Nebojša Popović),⁹³ i za vreme rata (Milan Ristović).⁹⁴ O potpuno "zaboravljenoj" nemačkoj manjini su izašle čak dve knjige.⁹⁵ I u tom slučaju ima dosta uticaj inostrane, pre svega nemačke, akademske zajednice.

e) *Genocidni Hrvati?* I teza o tradiciji genocidnih ideja kod Hrvata je prvi put javno lansirana u srpskoj javnosti osamdesetih godina, u članku Vasilija Krestića objavljenom u *Književnim novinama* 1986. godine. Isti autor je dvanaest godina kasnije u knjizi "Genocidom do Velike Hrvatske" objavljenom na engleskom i srpskom jeziku, dalje elaborirao tezu o duboko i masovno ukorenjenoj ideji kod Hrvata o genocidu nad Srbima.⁹⁶ Devedesetih godina je čitav niz književnika, istoričara, televizijskih psihijatarata i drugih "eksperata", pokušavao da objasni "većitu mržnju" Hrvata prema Srbima. Mnoga od tih objašnjenja se svode na tvrdnje o hrvatskim kompleksima i inferiornosti, bilo zbog toga što su Srbi imali svoju državu i pobeđivali u ratovima, bilo zbog toga što su opraštali hrvatske grehove, ili što ih je grizla savest, jer su i sami bivši Srbi.⁹⁷ Međutim, ozbiljnih knjiga o Hrvatima u ovom periodu nije ni bilo.

f) *Ko su Bošnjaci, (Muslimani), Makedonci itd?* Amaterizam u bavljenju susednim narodima još se bolje vidi na primeru Bošnjaka i Makedonaca. Jedna jedina ozbiljna knjiga (Vladan Jovanović) je objavljena o Makedoniji u međuratnom razdoblju, dok se radovi o Bošnjacima svode na usputne opaske i manje studije.⁹⁸ Postoji par knjiga koji se bave stereotipima Srba o susedima (Olivera Milosavljević,

⁹¹ P. Imami: *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd: Samizdat, 2000.

⁹² Petar Rokai: *Delszlovak, Magyarok, es Europa*. Szeged: MTA, 2000; Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941-1946*. Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad, 1996.

⁹³ Nebojša Popović: *Jevreji u Srbiji 1918-1941*. Beograd: ISI, 1997.

⁹⁴ Milan Ristović: *U potrazi za utočištem*. Beograd: Službeni list SRJ, 1998.

⁹⁵ Zoran Janjetović: *Between Hitler and Tito*. Beograd 2000; Branko Bešlin: *Vesnik tragedije : nemačka štampa u Vojvodini 1933-1941*. Novi Sad, Sremski Karlovci: Plathoneum, 2001.

⁹⁶ Vasilije Đ. Krestić: O genezi genocida nad Srbima u NDH. *Književne novine*, 15. 9. 1986; Ibid, *On the Genesis of the Genocide of the Serbs in the 'Independent State of Croatia'*. Beograd: BIGZ 1998; *Genocidom do Velike Hrvatske*. Novi Sad, 1998.

⁹⁷ Videti o tome u: O. Milosavljević: *U tradiciji nacionalizma - ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o "nama" i "drugima"*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava, 2002, str. 252-275.

⁹⁸ V. Jovanović: *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929*. Beograd: INIS, 2002; Safet Bandžović: *Bošnjaci u post-jugoslovenskoj srpskoj historiografiji*. U: *Prilozi-referati sa naučnog skupa Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980-1999*. Sarajevo: Institut za istoriju, 2000, str. 345-366.

Predrag Marković)⁹⁹

g) *Istorija bez distance?* Bilo je istoričara koji su pokušali da se bave istorijom ratova devedesetih godina Bojan Dimitrijević se bavio vojnim operacijama, a Momčilo Mitrović logorima za Srbe u Bosni i Hercegovini.¹⁰⁰

Zaključci

Uprkos ekonomskoj i društvenoj krizi, osnovna infrastruktura istoriografije je preživela. Deo srpskih istoričara je uspeo da ostanu u kontaktu sa trendovima svet-ske historiografije, da osvoje nove metode i teme. Nažalost, ova vrsta istoričara je ostala relativno izolovana od javnog mnjenja. Već problematičan udeo naučne historiografije u formiranju svesti o prošlosti je dalje smanjen u odnosu na udeo raznih paraistoriografskih žanrova. Verovatno i sami istoričari snose deo krivice za njihov relativno mali uticaj na formiranje istorijske svesti. Neke od tih tema su kontraverzne, posebno one vezane za reviziju slike najnovije prošlosti. Što se tiče raširene teze o režimskoj instrumentalizaciji historiografije, ona ne stoji. Zablude i nenaučni stavovi u srpskoj historiografiji ovog vremena su plod nedovoljnog znanja i relativnog amaterizma, više nego dalekosežne "nacionalne" strategije. To se naročito vidi u nedovoljnim i površnim znanjima o istoriji naroda bivše Jugoslavije. Ipak, može se reći da je metodološki i tematski, najbolji deo srpske historiografije napredovao devedesetih godina, uprkos svim preprekama. Ono što je problem je širenje naučno verifikovanih znanja i suzbijanje antinaučnih i nerazumnih istorijskih predstava

---

Predrag J. Marković

KAKO NI(SMO) NAŠLI "PRAVE ZGODOVINSKE RESNICE": SRBSKO ZGODOVINOPISJE
PO LETU 1991

P o v z e t e k

Zgodovina srbskega zgodovinarstva je zgodba o boju med tistimi, ki so zgodovino podrejali trenutnim potrebam politike in ideologije (bodisi, da je šlo za nacionalni romantizem v devetnajstem stoletju ali za komunistične in neonacionalistične ideologije v dvajsetem), in drugimi, ki so branili integriteto stroke. Kakorkoli že, po drugi svetovni vojni je javno mnenje, t.im. "navadni ljudje", postopoma izgubilo zaupanje v verodostojnost akademskih zgodovinarjev. Po mnenju mnogih zgodovinarji niso povedali "prave resnice", ampak so slavili neko ponarejeno podobo preteklosti. Med liberalizacijo v osemdesetih, še bolj pa v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, je bilo javno mnenje nekritično do "razodetij" para-zgodovinarstva, medtem ko se je akademsko zgodovinarstvo odzivalo počasi, ali pa sploh ne. Kljub temu je srbsko zgodovinarstvo v žarišče raziskovanja vneslo nove metode in teme. Nekatere teme so bile zelo polemične, še posebej tiste v zvezi z revizijo najnovejše zgodovine

---

⁹⁹O. Milosavljević: *U tradiciji nacionalizma*; Predrag J. Marković: *Ethnic Stereotypes : ubiquitous, local, or migrating phenomena? - The Serbian-Albanian Case*. Bonn: Michael Zikic Stiftung, 2003, str. 95; 2004².

¹⁰⁰Bojan Dimitrijević: Od medijskog stereotipa do vojne intervencije. *Istorija 20. veka 2*, 1998, str. 163-180; ibid, Pregled dejstava arnautske gerile. U: *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878-2000*; Momčilo Mitrović: *Muslimanski logor Visoko 1992-1993 : dnevnik i kazivanja logoraša*. Beograd: Vojska, 1994; ibid, *Sarajevska raskršća : dnevnik i kazivanja izbeglica*. Beograd: Vojska, 1995; ibid, *Zatvori i logori za Srbe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1992-1993 : kazivanja logoraša*. Beograd: Vojska, 1997.

(2. svetovne vojne in časa po njej). Kljub zelo razširjenemu prepričanju o nasprotnem, srbski režim v devetdesetih letih ni neposredno vplival na izdelke zgodovinopisja. Zgodovinopisje se ni odzivalo niti na vprašanja kritičnega pomena za režim (kot npr. vprašanje kosovskih Albancev), ne zaradi protirežimskega odnosa, temveč preprosto zaradi nepoznavanja tematike. Splošno gledano so bila devetdeseta za srbsko zgodovinopisje leta metodološke in tematske inovativnosti, ob sočasnih poskusih neznanstvene in neracionalne vulgarizacije in poenostavljanja. Izziv je v tem, da poskrbimo, da bo znanstvena podoba preteklosti prevladala nad njenim mitologiziranim in pristranskim antipodom.

HOW WE DID (NOT) FIND "THE REAL HISTORICAL TRUTH": THE SERBIAN HISTORIOGRAPHY AFTER 1991

S u m m a r y

The history of Serbian historiography is a story of the struggle between those who submitted history to the daily needs of politics and ideology (whether this was the national romanticism of the nineteenth century, or the communist or neo-nationalist ideologies of the twentieth century), and those who defended the integrity of the profession. However, after the WWII public opinion, so called "common people" has gradually lost confidence into reliability of academic historians. According to widespread opinion, historians did not tell "the real truth", but celebrating and forged picture of past. During the liberalization of 1980's, and even more during 1990's public opinion was uncritical toward 'revelations' of parahistoriography, while academic historiography reacted slowly, or did not react at all. Nevertheless, Serbian historiography introduced new methods and themes into research focus. Some of the themes were highly controversial, especially those concerning the revision of the most recent past (WWII and the period thereafter). In spite the widespread opinion, Serbian regime of 1990's did not influence historiography production directly. Even in the issues of critical importance for the regime (Kosovo Albanians for example) historiography did not react at all. Not because of anti-regime attitude, but because of simple ignorance of the topic. Generally speaking, 1990's have seen methodological and thematical innovation in Serbian historiography, simultaneously with attempts for anti-scientific and non-rational vulgarisation and simplification. The challenge is to ensure a prevailing of the scientific picture of the past over its mythologized and biased antipode.